

3. Кашуба М., Дараган М., Левицкий О. Технологические новшества раннего железного века: перспективы изучения ранней гончарной сероглиняной керамики Восточного Прикарпатья // *Revista Arheologica, Chisinau*. 2010. – vol. V. – nr.2. – С. 28-61.
4. Ковпаненко Г.И. Бессонова С.С. Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. – К., 1989. – 332 с.
5. Мелюкова А.И. Вооружение скифов // *САИ*. – 1964. – Д 1-4. – 90 с.
6. Смирнова Г.И. Курганный могильник раннескифского времени у с. Долиняны // *АСГЭ*. – 1977. – №18. – С. 29-40.
7. Смирнова Г.И. Курганы у села Перебыковцы – новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре // *ТГЭ*. – 1979. – Т. 20. – С. 37-67.
8. Смирнова Г.И. Новые данные о поселении у с. Долиняны (по материалам раскопок 1977-1978 гг.) // *АСЭ*. – 1981. – Т. 22. – С. 40-60.
9. Смирнова Г.И. Еще раз о серой кружалной керамике из раннескифских памятников Среднего Поднестровья // *АСЭ*. – 1999. – Т. 34. – С. 44-55.
10. Смирнова Г.И. О формировании познечернолесской культуры на Среднем Днестре // *АСГЭ*. – 1984. – №25. – С. 43-60.
11. Шовкопляс І.Г. Курганный могильник передскифского часу на Середньому Дністрі // *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1952. – Т. IV. – С. 5-11.
12. Sulimirski T. Scytowie n azachodniem Podolu. – Lwow, 1936. – 186 s.

Галина Осетрова

старший науковий співробітник НІАЗ «Кам'янець»

КУЛЬТУРНО-МОВНІ КОНТАКТИ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я ТА ПІВДЕННОГО ПОБУЖЖА В IV ст. н.е.

В статті повідомляється про культурно-мовні контакти населення Подністров'я та Побужжя у I-V ст. н.е. та процес формування черняхівської культури, яка залишила глибокі сліди у мові та культурі України.

Ключові слова: Подністров'я, Побужжя, племена, контакти, мова, черняхівська культура.

З давніх часів територія Середнього Подністров'я та Південного Побужжя була зоною інтенсивних між-племінних контактів, які мали великий вплив на мову, матеріальну та духовну культуру місцевого населення. Культура слов'янських племен, що жили на території краю, склалася протягом століть під значним впливом культур інших племен і народів.

Лісостепове Подністров'я та Південне Побужжя – це, головним чином, землі Поділля. Історія цього краю, починаючи з найдавніших часів, тісно пов'язана з іншими етнографічними регіонами, зокрема з Волинню та Прикарпаттям. Заселення Лісостепоного Подністров'я та Південного Побужжя сягає в глибину тисячоліть. Цьому сприяли своєрідний рельєф місцевості, різноманітні природні багатства, м'який клімат і родючі землі. Найбільші річкові артерії краю – Дністер, Південний Буг та їхні притоки – здавна привертати увагу людей, і вони селилися тут, починаючи від доби кам'яного віку [3, с. 3].

Землі Лісостепоного Подністров'я та Південного Побужжя – зона важливих археологічних пам'яток, які відображають основні етапи історії населення краю від кам'яного віку до середньовіччя і численні нашарування культур різних племен і народів.

Приблизно в VI-V тис. до н.е. племена, які населяли територію Лісостепоного Подністров'я та Південного Побужжя вступили в останню фазу кам'яного віку – неоліт, який тривав на території краю до рубежу IV-III тис. до н.е. Етнічна історія буго-дністровських неолітичних племен завершального періоду збігається загалом з давньою мовною єдністю – індоевропейською. Подальший розвиток індоевропейського населення – історичного попередника багатьох пізніших європейських племен і народів – припадає на землях Поділля на добу міді і бронзи (IV-II тис. до н.е.) [3, с. 25].

Доба міді IV-III тис. до н.е. представлена тут широко відомою трипільською культурою. Поселення трипільців досить густо вкривали землі Подністров'я та Південного Побужжя. У цей час тут разом з місцевим автохтонним населенням жило прийшло з Дунайсько-Балканського регіону. Відбувається значне збільшення населення і активний процес змішання місцевих і прийшлих племен [3, с. 112].

Український історик М.Брайчевський відзначає статичний характер трипільської культури. Вона квітнула на великих обширах теперішніх Правобережної України і Молдови протягом майже двох тисячоліть. Пам'ятки виявляють дивовижну подібність, майже не простежується наступ культури: ранні пам'ятки трипільського типу слабо відрізняються від пізніх [2, с. 175].

Поглиблене вивчення трипільської культури не дало підстав виводити ранніх слов'ян від трипільців. Встановлено, що її витoki ведуть до Нижньої Наддунайщини, Балкан і далі – в країни Стародавнього Сходу. Отже, трипільці не були безпосередніми предками слов'ян, але високорозвинена трипільська культура відіграла велику роль в історії Середньої Наддністрянщини [8, с. 35].

В II тис. до н.е. ситуація докорінно змінюється. В житті східноєвропейських племен настає доба другого зрушення – як у просторі, так і в часі. Це доба бронзи. Вона докорінно ламає стару структуру. Замість єдиної культури з'являється цілий калейдоскоп великих і малих, часом подібних, часом яскраво відмінних культур. Змінюючи, перекриваючи, витісняючи одна одну, вони утворюють складне і строкате етнокультурне підґрунтя, яке дуже непросто систематизувати [2, с. 175].

Лише в середині I тис. до н.е. населення Східної Європи вступає в другий період соціальної стабілізації й статичності, що має в літературі умовну назву «Скіфського». Скотарські племена скіфів підкорили своїй владі осіле землеробське населення, що заселяло територію між Дніпром і Дунаєм. Утворилося велике об'єднання племен, відоме під назвою Скіфія. Мова скіфів відносилася до індоіранської гілки індоєвропейської сім'ї мов [1, с. 22].

Виходячи з опису Геродота, лісостепова територія між Південним Бугом і Дністром була місцем проживання скіфів-орачів. Багато дослідників вважає, що скіфи-орачі були місцевими землеробськими прото-слов'янськими племенами, які входили до Скіфії і знаходилися під впливом її матеріальної і духовної культури. Також існували тісні взаємини місцевого населення з культурами фракійських племен Карпато-Дунайського району.

Скіфи були тісно пов'язані з античним світом, зокрема з культурою стародавньої Греції. Вони не тільки стали посередниками у поширенні античної культури на землях Південно-Східної Європи, а й самі створили високу матеріальну та духовну культуру. Вплив скіфської культури простежується також на лісостеповій території між Південним Бугом і Дністром [3, с. 47, 49]. Скіфські особливості глибоко проникали в мову, матеріальну та духовну культуру слов'ян, передусім в ідеологію, релігійну та соціальну сфери, фольклор, мистецтво. В іранців слов'яни запозичили нові для них божества: Хорса (бога сонця), Симаргла (бога землі та підземного царства), поклоніння річкам тощо [8, с. 45].

На межі ер становище на території сучасної України ускладнюється через могутню сарматську експансію зі сходу. Давні слов'яни знову, як і за скіфських часів, опинилися в симбіозі з іраномовним світом кочовиків євразійських степів. Дані мовознавства дозволяють відносити сарматів (савроматів) разом із скіфами, саками, масагетами та іншими народами до північно-іраномовної групи. Кількість іранських за походженням феноменів у мові і культурі, зокрема, релігії і міфології слов'ян, насамперед українців, настільки значна, що в науковій літературі виникло питання щодо ірано-слов'янського симбіозу, який відбувся в давнину на території України. Припускається, що слов'яни та іранці мешкали на одній території, змішуючись між собою, що, врешті-решт, привело до слов'янізації іраномовного населення [7, с. 202, 232].

Про іранський вплив на слов'ян говорить масив іранських запозичень в області лексики, пов'язаної з культом: *віра, світ, благо, кара, слово, срам, вина, могила, боятися* тощо. Переважна більшість слів, як і типове для скіфського кола м'яке українське «г» та інші лінгвістичні явища, запозичуються тільки південним-сходом слов'янського світу, і, зрозуміло, після розселення слов'ян. Але є і загальнослов'янські запозичення, серед яких також ті, що відносяться до області вірувань і культу: «**бог**», «**диво**». Як бачимо, вплив іранців найбільш суттєвим чином стосується світоглядної сфери. Протягом довгого часу на території пізнішої Київської Русі були поширені іранські імена. У мирному договорі Києва з Візантією в XI ст. ми зустрічаємо іранські імена Сфандр, Прастен, Ісгр, Фурстен та інші [9, с. 38-39]. Духовні зв'язки між слов'янами та іраномовними народами півдня Східної Європи збереглися аж до доби Київської Русі [7, с. 207].

До теперішнього часу такі ріки як Дністер, Дніпро, Дон носять назви, пов'язані зі стародавнім скіфським світом. Вони ведуть походження від скіфського слова «дану» (пізніше «дан») – «*ріка*». Від кореню «дан» утворена і назва р. Дністер, засвідчена пізньоантичними та візантійськими джерелами як «Данастріс», «Данастер». Назва р. Прут походить від її скіфської назви «Пората», про що пише Геродот [1, с. 22]. Разом з тим на Середньому Дністрі збереглися і східно-балканські гідроніми (Опор, Солоніпер, Серет), на Південному Бузі – Березань, Ятрань. Отже, існують певні переплетіння різноманітних за походженням гідронімів на території Лісостепоного Подністров'я. Разом з тим, рельєфно виділяється давньослов'янська гідронімія [4, с. 268].

На рубежі і в перші століття нашої ери на території сучасної України починає утворюватись надетнічна, провінційно-римська за своєю суттю черняхівська культура, у створенні якої взяло участь різноетнічне населення Північного Причорномор'я, Подністров'я і Прикарпаття. Війна Риму з Дакією за правління імператора Траяна у 106 р. завершилась повним розгромом даків та перетворенням Дакії в римську провінцію. Відбувається вплив вихідців з Мезії, Фракії та Дакії на територію Середнього Подністров'я. Значно посилюється процес соціальної та культурно-мовної взаємодії носіїв античної цивілізації з гето-фракійським

населенням, яке ставало органічною частиною «Римського світу». Провідну роль в утворенні черняхівської культури відігравали гети і даки. Вони мали великий вплив на місцеве слов'янське населення та сарматів, які на той час слов'янізувалися [7, с. 258-259].

Населення Подністров'я мало жваві торговельні зв'язки з римськими провінціями, а в деяких випадках – і з самою Італією. Про це свідчать знахідки окремих, а часом цілих скарбів римських монет [8, с. 53].

Є підстави твердити, що серед черняхівських племен розвивалася писемність, яка набула в них двох видів. Насамперед побутувало й удосконалювалося місцеве піктографічне письмо типу «черт і різів», яке використовувалося як календарні, родові й особисті знаки та знаки для лічби і ворожіння. Крім того, через купців і ремісників Південного Причорномор'я та римських провінцій, через римські монети з латинськими написами до черняхівських племен проникало грецьке й латинське вокалізоване літерно-звукове письмо, на що вказують археологічні дані. Уламки черняхівського посуду місцевого виробництва з грецькими та латинськими літерами виявлено на Середній Наддністрянщині. Велика кількість цих знахідок неспростовно свідчить про поширення серед черняхівського населення писемності на основі грецького (переважно на сході) й латинського (переважно на заході) алфавітів, яка, слід гадати, використовувалася також для запису воєнних і торговельних угод та інших документів. Це важливе культурне явище було зумовлене всім ходом культурно-економічного розвитку черняхівського населення. Загальний прогрес черняхівських племен в умовах розпаду старих племінних та родових зв'язків, жвавої торгівлі з римськими провінціями, яка давно переросла старі етнічні й племінні межі, сприяв консолідації різноетнічних племен, нівеляції племінних особливостей і навіть формуванню черняхівської народності. Хоча цей процес, мабуть, обмежився первісною стадією, він, проте, передбачав необхідність наддіалектної мови для міжплемінного спілкування, тобто мови черняхівської народності. Зважаючи на строкатий і генетично переважно не споріднений етнічний склад черняхівського населення, вірогідним видається припущення, що міжплемінними мовами тут могли бути провінційна латинська, широко розповсюджена в Дакії, і грецька, що здавна була більш – менш знайома населенню Північного Причорномор'я. У світлі цього використання черняхівськими племенами, зокрема слов'янами, грецького і латинського письма було цілком логічним і закономірним [8, с. 140-141]. Всілякі спроби розглядати появу писемності у східних слов'ян з позиції повної автохтонності й припускати існування місцевих оригінальних алфавітів не мають під собою реального історичного ґрунту, оскільки літерно-звукове письмо поширювалося у всьому світі майже виключно шляхом запозичень. Черняхівська народність не встигла сформуватись через навалу гунів в кінці IV – на початку V ст. н.е. Але спадкоємність культурних традицій та фольклору в цьому ареалі зберігалася протягом століть [8, с. 142].

В епоху черняхівської культури на території сучасної України з'явилися германські племена готів. На початку нашої ери вони жили на південному узбережжі Балтійського моря та в нижній течії Вісли. Наприкінці II ст. н.е. вони, шукаючи нових земель, вирушили на південний схід і, пройшовши сучасну територію України від Волині вздовж Південного Бугу, на початку III ст. досягли Південного Причорномор'я, Надазов'я і Криму. Тут вони змішалися зі скіфо-сарматськими племенами. У 2-й половині III ст. вони поділилися на дві групи: остроготів (остготів) і візіготів (вестготів). На північ від Дунаю жили візіготи, а на схід від Дністра – остроготи. У IV ст. остроготи утворюють союз племен, так звану «державу Германаріха».

Германці є найближчими мовними «родичами» слов'ян. У слов'янських мовах немало східно-германських запозичень. В українській мові це такі слова як *князь, хрест, Господь, хліб, хлів, котел, буква, шолом, меч, виноград, осел* (означало коня), *крейда, лев, риба, верблюд* (означало слона) та інші. Завдяки готам-аріанам відбулося перше знайомство слов'ян з християнством [9, с. 39].

Черняхівські племена були язичниками, але розвиваючи язичницькі релігійні вірування, вони тим не менше не були відірвані від тих центрів Римської імперії, з яких у III-IV ст. поширювалося нове, християнське віровчення. В епоху розквіту черняхівської культури III – V ст. н. е. християнство поширюється, зокрема, в районі Гіодунав'я та Подністров'я. У IV ст. серед вестготів проповідник Ульфїла поширював християнське віровчення в його аріанському варіанті. Якась частина черняхівського населення могла сприйняти елементи християнства. Про це свідчать окремі моменти черняхівського поховального обряду. Переважна більшість лісостепового населення залишалася язичницькою [4, с. 161-162].

Тим не менше саме у II-V ст. н.е. відбулося запозичення слов'янськими мовами західної церковної термінології від готів-аріан. Давно було відзначено, що хоча офіційне хрещення Русь отримала з Візантії, ряд важливих християнських слів і понять прийшов значно раніше і зовсім іншим шляхом – із Заходу. Саме звідти, через германське посередництво отримали ми слово «*церква*», що розповсюдилося і в інших слов'янських мовах. Етимологічно близька назва церкви живе у всіх германських мовах, у той час як латинська і більша частина романських мов надали перевагу грецькій назві *ecclesia* (зібрання).

Також, як це не дивно на перший погляд, Русь, охрещена Візантією, жила для понять «*хрестити*», «*хрещення*» зовсім не грецькі слова, але разом з іншими слов'янами називали цей обряд словом, запозиченим з германської мови. Слова «хрестити», «хрест» походять від германської форми імені Христа. В грець-

кій мові існує інше слово зі значенням хрестити – *baptizein* – «занурювати, змочувати, фарбувати», з якого виникло і латинське «*baptizare*» – хрестити, яке розповсюдилося в романському світі, але зовсім невідоме слов'янам [10, с. 25].

Російський історик А.Кузьмін також наводить солідний перелік церковних термінів, який зближує руську церкву з римсько-германською, а не грецькою. Такі терміни як «**церква**», «**піп**», «**пастир**», «**вівтар**», «**агнець**», «**піст**» та інші походять з романо-германського світу. А.Кузьмін також звертає увагу на те, що корінне поняття «хрест», з яким пов'язаний сам акт хрещення, подається в західному, а не в східному варіанті. Так, грецьке слово «**стаурос**» (хрест) взагалі не знайшло відображення в слов'янських мовах [6, с. 37, 145].

Ці приклади демонструють значимість і давність західних культурних імпульсів, які формували знайомство всіх слов'ян з християнством і назавжди наклали відбиток на слов'янське християнство [4, с. 25].

Германські сліди на території Лісостепоного Подністров'я і Побужжя зберігаються у гідроніміці, хоча й дуже спорадично. Це назви річок у верхній течії Дністра (Стинавка, Пискава, Молода, Тернава), на лівобережжі Середнього Дністра (Мурафа), у верхній течії Південного Бугу (Тирихва) [4, с. 268].

Вище згадувалося, що на території поширення черняхівської культури проживали різні за походженням етнічні групи. Але основу черняхівського історико-культурного масиву склали слов'янські племена лісостепоного Дністро-Дніпровського межиріччя. Вони утворили два міжплеменні союзи, відомі нам під назвами «анти» і «склавіни». На території України, Молдови та прилеглих до неї районів Румунії у 2-ій чверті I тис. н.е. сформувалося три ранньодержавних утворення: остготське (Нижнє Подністров'я, Крим) вестготське (між Дністром та Дунаєм) та антське (між Дністром та Дніпром). Це була більш-менш стійка конфедерація скіфо-сармато-гото-дако-слов'яно-германських елементів, які зазнали значних впливів з боку пізньоантичної цивілізації. Їхньою спільною метою було пограбування римських провінцій, що до певного часу стримувало конфронтацію між самими варварськими об'єднаннями [7, с. 272].

В кінці IV ст. н.е. до східноєвропейських степів вторглися гуни. Історична роль гунського вторгнення визнається всіма дослідниками. Саме гуни, витіснивши за Дунай вестготів, дали той вирішальний поштовх, який призвів до загибелі Західно-Римської імперії. З іншого боку, з часів гунських перемог над готами та іншими племенами, наступає тривалий, більш ніж тисячолітній період панування переважно тюркомовних народів у степах Східної Європи та, періодично, Подунав'я (Панонії), де в першій половині V ст. гуни утворили могутню державу, звідки здійснювати напади на найвіддаленіші країни Європи. До сфери впливу гунів входило і межиріччя Горині та Дністра, Булгари, печеніги, тюрки, половці, а пізніше татаро-монголи та ногайці прямувати шляхом, прокладеним гунами (а до них використаним скіфами та сарматами), з глибин Центральної або навіть Східної Азії на захід, до Європи. Історики відзначають мирний характер антсько-гунських взаємин. Під час готського нападу на антів гуни виступили на боці останніх. Анти беруть участь у військових походах гунів до Центральної Європи [7, с. 277-281].

Слов'янські черняхівські селища на Середньому Подністров'ї продовжують існувати протягом усього V ст. (Бакота, Теремці, Сокіл, Устя тощо). З гунським часом пов'язують існування унікального мікротопоніма – одне з урочищ у м. Кам'янці-Подільському здавна має назву «Гунські криниці» [11, с. 65].

Хоча на початку свого руху на Захід гуни розмовляли тюркською мовою, безумовно, вона піддавалася впливу мов інших племен і народів, з якими вони змішувалися, просуваючись на захід. Європейські гуни вже відрізнялися від своїх предків. В кінці V ст. їх держава простягалася від середньоазійських пустель до Рейну, від Балтійського моря до Чорного. У 453 р. помер вождь гунів Аттіла, і його величезна держава з центром у Паннонії (Середній Дунай) швидко розпалася [7, с. 279].

Готський історик Йордан, описуючи поховання Аттіли, повідомляє про тризну – величезний бенкет на кургані померлого, який він назвав слов'янським словом «страва». Ще одне слов'янське слово знаходимо в нотатках грека Пріска Панійського, який у 448 р. відвідав ставку Аттіли у складі константинопольського посольства. Він згадує, що в дунайських поселеннях посольству пропонували «замість вина мед, який саме так називають у тих місцях». Розкішні дерев'яні палаци-тереди царя та вищої знаті, безумовно, зводилися не кочовиками, а за технікою будівництва належали германським та слов'янським народам. Це свідчить про домінування слов'янського та германського елементів у центрі гунської держави на Дунаї [7, с. 80].

Що ж до тюркської мови, то вона поширилася на величезній території. Тюркські мови впливали на мови європейських племен і народів. Як зазначає російський історик Л.Гумільов, у 2-ій половині I тис. на тюркських нарідчях розмовляли всі народи – від Мармурового моря і Карпат до Бенгалії та великої Китайської стіни. Початок цьому явищу поклала саме навала гунів у IV ст. н.е. [5, с. 6]. Можна прийти до висновку, що за своєю внутрішньою природою праслов'янство на території Середнього Подністров'я та Південного Побужжя було таким же європейським, як германське або фракійське, що відчувало істотні античні впливи. Його розміщення на кордоні з Великим Степом на відносно незначній відстані від цивілізацій Сходу обумовило причетність і до азійського кола культур. Така подвійність історичного буття праслов'янства (а

згодом і Київської Русі та східнослов'янських народів упродовж майже всієї їх історії) обумовила специфіку культурно-мовних контактів на південно-західних територіях сучасної України.

Протягом II–III ст. н.е. за умов виходу римських володінь в райони нижніх течій Дністра і Дніпра лісостепові слов'яни поступово приєднуються до загальної системи пізньоантичної цивілізації в її провінційно-римському виявленні. Здавалося, що ці процеси залучення етносів середньоевропейської смуги до пізньоантичного світу, що відбувалося в I-й чверті I тис. н.е., в наступні сторіччя мали би привести до формування спільної середземноморсько-європейської цивілізації. Однак розвиток історії виявився складнішим. Низка пов'язаних між собою факторів (криза пізньоантичного суспільства, демографічні процеси, масові міграції) привели до загибелі Західної Римської Імперії. Процес середземноморсько-загальноєвропейської інтеграції обірвався. Після гунської, а особливо аварської навали слов'яни Лісостепу на певний час значно скорочують безпосередні зв'язки з світом постантично-християнського Середземномор'я. Разом з тим відбувається процес консолідації слов'ян з огляду на загрозу з боку тюркомовних народів, внаслідок чого утворилося таке ранньополітичне об'єднання як «Руська земля» в Середньому Подніпров'ї у VII ст.

Культурно-мовні контакти, що інтенсивно розвивалися протягом I-ої половини I тис. залишили глибокі сліди у духовній культурі та мові слов'янського населення Середнього Подністров'я та Південного Побужжя, які простежуються і в наступні століття. Глибинний зв'язок, який зародився в давні часи, пізніше зробив можливим роль України у європейській культурі як посередника між Сходом і Заходом Європи.

Список використаних джерел та літератури

1. Бонгард-Левин Г.М., Грантовский З.А. От Скифии до Индии. – М.: «Мысль», 1983.
2. Брайчевський М. Вічна проблема // «Всесвіт». – 1989. – № 5.
3. Винокур І.І. Історія Лісостепоного Подністров'я та Південного Побужжя. – Київ-Одеса: «Вища школа», 1985.
4. Винокур І. Черняхівська культура: витоки і долі. – Кам'янець-Подільський: «Оіюм», 2000.
5. Гумилев Л. Етногенез и биосфера Земли. – М.: АСТ, 2003.
6. Кузьмин А. Падение Перуна. (Становление христианства на Руси). – М.: «Молодая гвардия», 1988.
7. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К.: «Фенікс», 1994.
8. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К.: «Наукова думка», 1993.
9. Попович М.В. Мироззрення древних славян. – К.: «Наукова думка», 1985.
10. Трубачев О.Н. В поисках единства. Мысли по случаю тысячелетия русской культуры. – Прометей: историко-биографический альманах. – М.: «Молодая гвардия», 1990.
11. Трубанінов С., Винокур І. Історія Поділля та Південно-Східної Волині. Книга I. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлязнавства, 1993.